

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

A *De administrando imperio* 38. fejezetének forrásai

The 38th chapter of the *De administrando imperio*. The study focuses on the origin of the sources of chapter 38 (Turk/Hungarian) of the *De administrando imperio* (DAI) of Byzantine Emperor Constantine VII. According to the preliminary phrase (“It is worth knowing that” or “That”) and the content of the chapter (Hungarian and Khazar information), and possible informants, one can count with Hungarian, Khazar or Khazar/Kabar sources. These include the possible report of Nicetas Scleros in 894–895, the report of cleric Gabriel (chapter 8th) from about 900-s, and the information from the Hungarian embassy of Bulcsu karchas and Termacsu (great grandson of prince Árpád) from 948 (chapter 40th). Besides, the information might come from Khazar sources through Byzantine source (the Byzantine embassy of Constantine-Cyrrill in 861 to Khazaria) or from the joining Khazar/Kabars (chapter 39th). The author of the paper emphasizes the importance of the embassy of Gabriel and the possibility of the Kabar source, besides the Hungarian tradition represented by Termacsu and Bulesu.

Keywords: *De administrando imperio*, Constantine Porphyrogenetos, Nicetas Scleros, Gabriel, Bulcsu and Termacsu, Constantine /Cyrill, Khazar Empire and Kabars

A VII. (Bíborbanszületett) Kónstantinos bizánci császár (944–959) által 950 körül összeállított A birodalom kormányzása (*De administrando imperio: DAI*) címen ismert kompiláció alapvető forrása a műben *turk* (türk), kétszer *savartoi asfaloi* néven említett magyaroknak.¹ Jelen tanulmány azt a kérdést vizsgálja, hogy a 38. (magyar) – és ehhez kapcsolódóan a 39. (kabar) és a 40. (kabar és magyar) caputok – információi milyen további kútfőkből származhatnak. Hangsúlyoznom kell, hogy csak feltevéseket fogalmazhatunk meg a DAI legrégebbi, 11. század végére tehető másolata és kritikai kiadása szövegének egyes frázisai, tartalma és magában e munkában és más korabeli forrásokban levő utalások alapján a lehetséges szóbeli és/vagy írásbeli információkra, informátorokra vonatkozóan.²

A 38. fejezet a következőket tartalmazza. A turkok (magyarok) régen Kazáriához közel telepedtek le az első vajdájukról Levediának nevezett, a Chidmas vagy Chingilus folyók területén. A hét nemzetségre (*geneai*) tagolódó turkoknál vajdák voltak, közülük az első Levedi. A kazárokkal együtt laktak három esztendeig és együtt harcoltak velük minden

¹ A *De administrando imperio* kiváló kutatástörténeti összefoglalására legutóbb vö. Bollók 2017, 1291–1315.

² A legrégebbi másolatra lásd Codex Parisinus Graecus 2009; kritikai, bilingvis (görög, magyar) kiadására lásd DAI 1950; DAI 2003.

háborújukban. Együtt harcolásukért (*symmakhia*) Kazária kagánja előkelő feleséget adott Levedinek, hogy utóda szülessen, de nem született gyermeke e házasságból. Egy kangar (besenyő)–kazár háborúban a kangarok vereséget szenvedtek és a turkok földjére telepedtek. A háborúban a turkok serege vereséget szenvedett és kettészakadt. Az egyik rész kelet felé (Perzsia vidékére), a másik rész Levedivel nyugatra (Etelközbe) vonult, ahol „most” a besenyők laknak. Levedit magához hívatta a kagán, és fejedelmi címet (*arkhón*) ajánlott neki engedelmség fejében. Levedi elhárította a magas méltóságot azzal, hogy nincs elég ereje (*adünatos*), és egy másik vajdát, Álmost vagy annak fiát, Árpádot ajánlotta. A kagán követeket küldött a turkokhoz, akik megbeszélték ezt, és kazár szokás és törvény szerint pajzsra emeléssel tették fejedelemmé az alkalmas (*ikanos*) Árpádot. Ezután a besenyők elűzték a turkokat Árpád fejedelemmel, akik Nagy-Morávia lakóit űzték el, és letelepedtek ott. A *caput*-ban szerepel még, hogy azóta nem veszik fel a harcot a besenyőkkel, és fenntartják a kapcsolatot a keleten levő szavartokkal. Végül az egykori turk, mostani besenyő szállásterület folyóit sorolja fel (Varukh/Dnyeper, Trullosz/Dnyeszter, Kubu/Bug, Brutos/Prut, Seretos/Szeret).³

A 38. fejezet ismertetése után a szöveg egyes frázisai, tartalma és a DAI belső kútfői elemzését, valamint a bevonható külső források vizsgálatát kell elvégeznünk. A kónsztantinosi szöveg filológiai kutatásában régóta axiómának számít, hogy a DAI-ban gyakran használt „tudnivaló, hogy” (*isteon oti*), vagy röviden csak „hogy” (*oti*) akkor szerepel, ha egy új információt vezet be.⁴ Az ominózus 38. *caput* elején (38/3) találunk egy rövidített „hogy” (*oti*) kifejezést,⁵ majd a végén, a folyók felsorolásának elején (38/66) egy másik ilyen frázist.⁶ A legközelebbi ilyen, immár teljes formula, a „tudniillik, hogy” (*isteon oti*) a 39. (Kabar) fejezet elején (39/3) bukkan fel.⁷ Ez a bevezető frázis ugyanakkor nem szerepel a kabar és turk törzsekről szóló vegyes, 40. fejezet elején. Felbukkan ugyanakkor teljes formában („tudnivaló hogy”) a 40. fejezet közepétől hat ízben: a gyula (*gylas*) és karha (*karkhas*) tisztségek kapcsán, (40/51–52),⁸ Árpád nagyfejedelem (*megas arkhón*) fiai (40/53–55),⁹ unokái (40/56–59),¹⁰ majd élő unokái; Falicsi fejedelem, Tas és Taksony (40/60–62) felsorolásakor,¹¹ a 948-ra tehető konstantinápolyi magyar követség, Teveli fia,

³ A 38. fejezetre lásd Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 108. vers. 11–fol. 112r. vers. 12; DAI 1950, 170–175; DAI 2003, 170–175; Moravcsik 1984, 42–45.

⁴ Bury 1906, 538–539; Jenkins 1962, 145–146; Moravcsik 1983³, 363.

⁵ Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 108v vers. 13; DAI 1950, 170–171; DAI 2003, 170–171; Moravcsik 1984, 42.

⁶ Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 112r vers. 2; DAI 1950, 174–175; DAI 2003, 174–175; Moravcsik 1984, 45.

⁷ Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 112r vers. 14; DAI 1950, 174–175; DAI 2003, 174–175; Moravcsik 1984, 46.

⁸ Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 115v vers. 1–3; DAI 1950, 178–179; DAI 2003, 178–179; Moravcsik 1984, 49.

⁹ Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 115v vers. 4–7; DAI 1950, 178–179; DAI 2003, 178–179; Moravcsik 1984, 49.

¹⁰ Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 115v vers. 7–13; DAI 1950, 178–179; DAI 2003, 178–179; Moravcsik 1984, 49.

¹¹ Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 115v vers. 13–16; DAI 1950, 178–179; DAI 2003, 178–179; Moravcsik 1984, 49.

Termacsu és Bulcsú harmadik fejedelem (karha) kiemelésekor (40/63–65),¹² végül pedig Kál/Káli karha és fia, Bulcsú karha, valamint a gyula tisztségeinek megemlézésekor (40/66–68).¹³ Egyértelmű, hogy a hat kurrens információ kizárólag Árpád dédunokájától (Termacsu–Tormás) és a vele érkező Bulcsú karhától származik; ezen belül az Árpád-dinasztiával kapcsolatosak, Termacsuhoz, a karha tisztséghez kötődőek pedig Bulcsúhoz kapcsolhatók.¹⁴ Az is igen valószínűnek tűnik a fentiek alapján, hogy nem mindig új információs forrásról, informátorról van szó a fentiek kapcsán. A történeti kutatás ugyanakkor a 38. fejezetet alapvetően két részre bontotta és két forrásból eredeztette. A jóval nagyobb rész (38/3–65) a magyarok genealógiáját mesélte el, a jóval kisebb rész pedig (38/66–71) a besenyők, korábban a turkok (magyarok) szállásterületének folyóit ismertette. Mindazonáltal Moravcsik Gyula megemlítette, hogy a nagyobb rész egy vagy több forrásra mehet vissza.¹⁵ A fenti bevezető kifejezések alapján egy forrásból származó többnyire lineáris magyar történetet rekonstruáltak.¹⁶ Felmerült ugyanakkor e kezdő formuláktól függetlenül, hogy a 38. caput két jelentésre vagy forrásra mehet vissza. C. A. Macartney és H. Grégoire is két, párhuzamos híradást tételezett fel.¹⁷ Jómagam a 38. fejezeten belül két kazár (vagy Levedi) történetet különítettem el, amelyeket alapvetően magyar forrásra visszamenő, bizánci lejegyzésű történetekként értelmeztem. A magyaroktól származó, lehetséges bizánci információk között említettem Nikétas Skléros 894–895-re tehető al-dunai követségét, Gábrriel klerikosz 10. század első évtizedéből származó turkiai követségét, illetve Bulcsú és Termacsu 948 körüli bizánci látogatását.¹⁸ Úgy vélekedtem korábban is, és álláspontom nem változott, hogy önmagában a „tudnivaló, hogy” vagy a „hogy” frázis ugyan kiemel egy információt, de korántsem biztos, hogy új forrásra utal; továbbá e formulák hiánya ellenére is származhatnak más forrásokból egyes híradások.¹⁹ Igaz ez a 38. fejezet tudósítására is, amelynek nagyobb része (38/3–65) is eredhet több forrásból.

A 38. caput lehetséges forrásai kérdéskörében tehát szükséges nemcsak a formai, hanem a tartalmi elemzés is; illetve meg kell keresni a DAI-ban található belső, valamint a külső kútfőket. A 38. fejezet tartalmát tekintve egyaránt származhat magyar, a magyarokhoz csatlakozott kazár-kabar, vagy kazár forrásból, természetesen bizánci közvetítéssel. A szakirodalomban általánosan elfogadott, domináns álláspont szerint magyar információkkal, informátorokkal számolhatunk. A magyar eredet mellett szól az, hogy a magyarok származását – a caput elején szereplő fejezetcím szóhasználata szerint a turkok népének genealógiáját (*genealogias tou ethnous tón Tourkón*)²⁰ – ismerteti, korai történetüket mutatja be.

¹² Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 115. vers. 16–fol. 116r vers. 2; DAI 1950, 178–179; DAI 2003, 178–179; Moravcsik 1984, 49.

¹³ Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 116. vers. 2–6; DAI 1950, 178–179; DAI 2003, 178–179; Moravcsik 1984, 49.

¹⁴ Tóth 2001, 133; Tóth 2010, 11–12.

¹⁵ Jenkins 1962, 145–146.

¹⁶ Vö. Kristó 2005, 5–6.

¹⁷ Macartney 1930, 98–108; Grégoire 1937, 633–635.

¹⁸ Tóth 1998, 132; Tóth 2011, 110; Tóth 2016, 76.

¹⁹ Tóth 2001, 113; Tóth 2020, 10–12; e magyar forrásokat említette Harmatta 1984, 425; vö. még Zimonyi 2014, 118–119.

²⁰ Codex Parisinus Graecus 109. fol. 108v vers. 11–12; DAI 1950, 170–171; DAI 2003, 170–171; Moravcsik 1984, 42.

Szól szervezetükről (hét *genea* – *nemzettség/törzs*), vezetőikről (*Boebodoi*-vajdák), említi első vezetőjüket, Levedit, pozitív jellemzést ad róla (nemes, értelmes, vitéz). Megemlékezik gyermektelen kazár házasságáról, majd a fejezet második felében Levedi kazáriai látogatása kapcsán „lemondásáról” a kagán által felajánlott fejedelmi címről. Szerepel a caputban a Levedi által a fejedelmi címre ajánlott másik vajda, Álmos és annak fia, Árpád. Kettejük közül a kagán követi jelenlétében a pozitívan jellemzett Árpádot választják meg pajzsra emeléssel. A szöveg szerint a besenyők Árpádot űzik el népével együtt, akik ezután telepednek a morvák földjére. A caputban találhatóak szállásterületeik nevei (Levedia és Etelköz), régi nevük (savartoi asfaloi), amelyet a keletre szakadt töredék őriz. Az egész caput személyessége, elsősorban Levedi kapcsán – különösképpen a kagánnal folytatott, szó szerint idézett párbeszéde²¹ – egyfajta magyar dinasztikus történetre gondolhatunk, illetőleg az Árpád-dinasztia legitimációs történeteként is értelmezhetjük.²² Gyanús lehet ugyanakkor, hogy kizárólag két külföldi reláció szerepel; a domináns kazár szövetség, illetve a besenyőkkel való háborúskodás.

Milyen belső, a DAI-ban is szereplő forrás jöhet szóba a tudósítás kapcsán? Első helyen említendő a 948-ra tehető magyar követség VII. Kónstantinos császár udvarában, amelyről a DAI 40. fejezetében olvashatunk.²³ A 40. fejezet kurrens, 10. század közepéről eredő tudósításai kizárólag Árpád dédunokája, Termacsu (Tormás), illetőleg Bulcsú karha tájékoztatásával állhatnak kapcsolatban. Termacsu okkal vehető gyanúba a 38. fejezet második felében szereplő etelközi fejedelemválasztás leírását illetően dédapja, Árpád pajzsra emelése, érdemei hangsúlyozásakor. Levedi kazáriai látogatását és a kagánnal folytatott párbeszédét is értelmezhetjük Árpád-házi dinasztikus hagyományként. A másik, DAI-n belüli forrást a Gábiel-követség jelenti, amelyről a DAI 8. fejezete számol be (8/23–32). Eszerint Gábiel a bizánci császár nevében arra szólította fel a turkokat (magyarokat), hogy űzzék el az egykori szállásaikon lakó besenyőket, hogy amikor a császár küld hozzájuk, rendelkezésére álljanak. Erre a magyarok összes fejei felkiáltottak, hogy „mi nem kezdünk harcolni a besenyőkkel, mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszámú nép és gonosz fickók; többé ilyen beszédet ne mondj nekünk, mert nem kedvünkre való az.”²⁴ Gábiel jelentése alapul szolgálhatott a 38. fejezet, továbbá a 39. (Kabar) és a „vegyes”, 40. fejezet első fele összeállításakor.²⁵ Már J. B. Bury okkal feltételezte, hogy Gábiel követsége és jelentése volt a forrása Kónstantinos feljegyzésének a 38. fejezetben a magyarok korai történetéről, a magyarok és a besenyők vándorlásáról.²⁶ A bizánci követ küldetésének időpontja kérdéses, de feltehetően a magyar honfoglalás utáni időszakra tehetjük, nézetem

²¹ Moravcsik Gyula szerint „Levedi szavaiban, ha hitelesek, a magyar nyelv görögre fordított legrégebbi emlékét kell látnunk”, lásd Moravcsik 1984, 44. 25. jegyzet. A „csúcstalálkozó”, a párbeszéd és az ún. kagáni ajánlat részletes elemzésére vö. Tóth 2016, 149–157.

²² Az Árpád-ház legitimációs történetére lásd Róna-Tas 1996, 321–326.

²³ DAI 40/63–65; vö. Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 115v. vers. 16–fol. 116r. vers. 2; DAI 1950, 178–179; DAI 2003, 178–179; Moravcsik 1984, 49.

²⁴ A Gábiel-követségre lásd Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 12r. vers. 12–fol. 12v. vers. 14; DAI 1950, 56–57; DAI 2003, 56–57; Moravcsik 1984, 36–37; elemzésére lásd Tóth 2016, 365–366.

²⁵ Tóth 2016, 77.

²⁶ Bury 1906. 565: „the embassy of Gabriel ... and his report was the source of Constantine's notices of the wanderings of the Magyars and Patzinaks.”

szert Bölcs Leó (886–912) korára, a 10. század első évtizedére.²⁷ Bölcs Leó kora mellett szól az a körülmény, hogy a bizánci császár mintegy rendelkezni óhajtott a magyarokkal, vélhetően a 894–896 közötti bizánci–bolgár háborúban felbérelt szövetségesként való részvételük alapján, és maga Leó császár is *Taktika* című művében szövetségesként tüntette fel őket. Emellett a besenyőktől való félelem is egy közelebbi időpontot sejtet.²⁸ Gábrieltől származhat a 38. fejezet híradásainak egy része, illetőleg a besenyőktől elszenvedett vereségek leírása, hiszen a bizánci császár ajánlata éppen a besenyők megtámadására vonatkozott, és az elutasító választ indokolhatták meg részletesebben a magyar vezetők a Gábrielnek később adott tájékoztatással. A Gábriel-féle jelentés tartalmazhatta a besenyő támadáson kívül a magyarok régi történetét, illetőleg a kabarokról szóló híradást a 39. fejezetben. Mindenképpen Gábriel jelentésére vezethető vissza a 40. fejezet leírása az új, Kárpát-medencei szállásterületről, Turkiáról és öt folyójáról (Temes, Maros, Tutsiz, Körös, Tisza).²⁹

A DAI magyar vonatkozású, belső forrásai közé sorolhatjuk a kabarokról szóló rövid, 39. fejezetet is. Igaz, hogy ennek forrásául nemcsak a magyarokat, hanem a kazárokat vagy magukat a kazár-kabarokat is feltételezhetjük, természetesen bizánci közvetítéssel (például Gábriel követsége). Az ominózus fejezet közli a kabarok kazár származását, a kazár kormányzat elleni sikertelen felkelésüket, majd egy részük csatlakozását a turkokhoz (magyarokhoz), együttes letelepedésüket a „besenyők földjén”, összebarátkozásukat és nyelvi kapcsolataikat. A közös harcokban való kiemelkedésük és előljárásuk (*proexarkhein*) miatt első törzsekké emelték őket. A kabarok három nemzetségében (*trisi geneais*) egy fejedelem (*arkhón*) volt.³⁰ A magyarokhoz csatlakozó kabarokról a Salzburgi Évkönyvek 1921-ben felfedezett folytatása emlékezett meg Cowari néven egy ausztriai (Ostmark), a magyarokkal (Ungaris) közös, a 881-es évnél bejegyzett kalandozásuk kapcsán.³¹ A kabarokkal kapcsolatban is majdnem minden kérdés vitatott; felkelésük oka, időpontja, származásuk, szervezetük, politikai, katonai és nyelvi szerepük (kétnyelvűség) a magyar törzsszövetségben, asszimilációjuk, kapcsolatuk a későbbi Árpád-kori népességgel (székelyek, kálizok).³² A kabar csatlakozás *terminus ante quemjének* tekinthető 881-es évszámot legutóbb okkal kérdőjelezte meg Szántó Richárd, aki filológiai és más érvek alapján tíz évvel későbbre, 891 augusztusára keltezte az eseményt.³³ A többnyire katonai segédnépnek feltételezett kabar törzsek szerepével és nyelvi befolyásával kapcsolatban újabban is fontos felvetések születtek.³⁴ A kazár-kabar forrás lehetőségét fel lehet vetni nemcsak a 38., hanem a 39. és a

²⁷ Tóth 2016, 76–78, 366.

²⁸ Tóth 2016, 366.

²⁹ A DAI 40/ 27–44; Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 114r vers. 12–fol. 115r vers. 8; DAI 1950, 176–179; DAI 2003, 176–179; Moravcsik 1984, 48. A Turkia leírás elemzésére további irodalommal lásd Tóth 2016, 395–400; Gábriel jelentésére vezette vissza Turkia szállásterületének leírását Róna-Tas 1996, 271.

³⁰ A DAI 39. fejezetére (39/1–14) vö. Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 112r vers. 13–fol. 112v vers. 18; DAI 1950, 174–175; DAI 2003, 174–175; Moravcsik 1984, 46.

³¹ *Primum bellum cum Ungaris ad Weniam, secundum bellum cum Cowaris ad Culmite*. Vö. Klebel 1921, 37; MGH SS XXX/2 1934, 742; magyar fordítását lásd HKIF 209.

³² Összefoglalóan a kavarok (kabarok) történetére további irodalommal Tóth 2016, 298–341.

³³ Szántó 2018, 271–281.

³⁴ A kabarok politikai, katonai és kulturális, nyelvi szerepét jelentősnek ítélte Uhrman 2003, 280–287; Howard-Johnston 2007, 188–190; Tóth 2016, 335–341; Juhász 2017, 21–24, 27, 43–44; Juhász 2019;

40. fejezet első fele vonatkozásában is. A 38. fejezet magyar–kazár kapcsolatokra vonatkozó részletei származhattak a kabaroktól is, akik akkor még nem szakadtak el a kazár birodalomtól.³⁵ Így például a magyarok és kazárok háromévesre tett együttélésére és együtt harcolására vonatkozó passzus rokonítható a kazár-kabarok 39. fejezetben említett háborúiban tanúsított kiemelkedő szerepével, élenjárásával. Ebben az esetben a 39. fejezetben említett kazár polgárháborút e közös katonai akciók utánra kell helyoznünk. Mivel a DAI egyértelműen mozaikokból áll, így nem kell ragaszkodnunk sem a 38., sem pedig a 39. caput esetében egy merev, időbeli linearitást követő rekonstrukcióhoz. A kazár-kabar információkat a magyarokról közvetíthették a bizánci követek, a bizánci–bolgár háború korából (894–896) Nikétas Skléros vagy Gábiel (10. század első évtizede).

A magyar és a kazár-kabar kútfők kapcsán utalnunk kell a DAI-n kívüli lehetséges külső forrásokra is. György barát krónikájának folytatását (Georgius Monachus Continuatus) említhetjük, aki 960 körüli munkájában Bölc Leó kori híradás alapján arról szólt, hogy a bizánci császár az ellene támadó Simeon bolgár uralkodó ellen felbérelte a magyarokat. Követe, Nikétas Skléros hadihajókkal ment a Dunához (Al-Duna) és találkozott a magyarok fejedelmeivel, Árpáddal és Kuszánnal. A bizánci szövetségben folyó magyar kalandozó akció kezdetben sikeres volt, végül azonban vereséggel zárult.³⁶ Nikétas feltételezhető jelentése is tartalmazhatott olyan, a magyarokra (jelesen Árpádra), vagy akár a kabarokra vonatkozó információt, amely bekerülhetett a DAI 38. fejezetébe vagy a kabarokról szóló 39. fejezetbe, esetleg a kabarokat újra megemlítő és a bulgáriai kalandozásról megemlékező vegyes 40. caputba. Idesorolhatjuk a Konstantin (Cyrill)-legendát is, amikor 860–861-ben bizánci követség ment Kazáriába, s a Krím félszigetet elhagyva ugrikba (magyarok) ütközött, akik tovább engedték a követeket.³⁷ Ebben az esetben kisebb a valószínűsége, hogy Konstantin (Cyrill) magától a magyaroktól szerzett volna érdemi információkat, inkább a kazár közvetítésű tudósítás valószínűsíthető.

Az eddigieket összegezve: 861 táján (Konstantin/Cyrill-féle követség), 894–895 folyamán (Nikétas Skléros Árpáddal és Kuszánnal tárgyaló követsége), a 10. század első évtizedében (Gábiel turkiai követsége), illetve 948-ban (Kónstantinos udvarában Bulcsú és Termacsu követsége) magyar vagy kabar eredetű, bizánci közvetítésű kútfőkkel számolhatunk a 38., valamint a 39. és 40. fejezet esetében.³⁸ A 38. fejezet forrásaként a kutatásban leginkább Árpád dédunokáját, Termacsut vagy Bulcsút vették számításba. A 38. fejezet második részében Árpád fejedelemmé választása, pajzsra emelése kapcsán indokolt lehet az általánosan elfogadott feltevés, hogy e tradíciót éppen a dédunoka közvetítette. Hóman Bálint igyekezvén egyeztetni a kónstantinosi (Árpád pajzsra emelése kazár kezdeményezésére) és az anonymusi történetet (Álmos vérszerződéssel való megválasztása) úgy vélekedett, hogy „a fejedelmválasztás helye, időpontja s az első fejedelem személye tekintetében, Konstantinosz jó forrásra – Árpádházi Tormás elbeszélésére – támaszkodó előadásának kell

az álláspont kritikájára, a hagyományos kabar alárendeltség hangsúlyozására legutóbb lásd Kordé 2019, 42–50.

³⁵ A szakirodalomban olyan nézettel is találkozunk, amely utólagos, dinasztikus kitalációnak minősítette a kazár polgárháborút, és a kabarok vezető szerepét hangsúlyozta a magyar törzsek megszervezésében a Kaganátus megbízásából, lásd Howard-Johnston 2007, 188–190.

³⁶ Moravcsik 1984, 59; HKÍF 147–148; a bizánci–bolgár–magyar háborúra lásd Tóth 2016, 372–382.

³⁷ HKÍF 160.

³⁸ Jenkins 1962, 146; Harmatta 1984, 425; Kristó 1996, 97–98; Tóth 2016, 76–77.

hitelt adnunk.” Feltevése szerint Álmos gyula fiát, Árpádot választották meg örökös fejedelmek előbb a vérszerződés, majd a kazár pajzsra emelés szertartásával.³⁹ Györffy György megkérdőjelezte a *caput* tudósításának hitelességét, amely „minden valószínűség szerint a Bizáncba látogató Tormás – Árpád unokája (sic!) – és társa, Bulcsu Karchas közlésére vezethető vissza.”⁴⁰ Jóllehet Györffy látszólag némi szerepet juttat a 38. fejezet elbeszélésében Bulcsú karhának is, valójában a tévesen Árpád unokának titulált Tormás nyakába varrja a 38. fejezet szerinte félretájékoztató közléseit. Öt pontban sorolja fel ellenvetéseit, amelynek értelmében Levedi kündü és fia, Kurszán kündü (904. évi haláláig) uralkodott, és csak utána ragadta magához a hatalmat Álmos gyula fia, Árpád.⁴¹ Györffy felfogása szerint a DAI „Tormás közlésén nyugvó 38. fejezetének az Árpád-ház uralma kezdeteire vonatkozó közlése ... nem tekinthető másnak, mint egy nomád fejedelmi megbízott megtévesztő előadásának, ezúttal a császári elismertetés elnyerése céljából.”⁴² Kristó Gyula szerint régi felismerés, hogy „a 38. *caput* azoknak a magyar előkelőknek – Termacsunak, Árpád dédunokájának és Bulcsúnak – az információjából származik, akik a X. század közepe táján Konstantinápolyban jártak. Mivel a hírek magyar származása nyilvánvaló, ez kedvezőtlenül hatott a konsztantinoszi fejezet forrásértékének meghatározására.”⁴³ Kristó véleménye szerint a 38. fejezet, akárcsak a 37. és 39. fejezet, önálló és egységes információs készletet tartalmaz, egyetlen forrásból.⁴⁴ Kristó más munkájában a 38. fejezetet alapvetően 10. századi magyar informátorok által közvetített híryanag gyűjtőmedencéjének tekintette, nem zárva ki egy-egy információt (például a Chidmas és Chingilus folyók) közvetlen bizánci forrásának lehetőségét sem.⁴⁵ Kapitánffy István azt feltételezte, hogy nemcsak 10. századi magyar informátoroktól (Bulcsúék) szerzett híradásokról van szó benne, hanem „9. századi, nagyjából kortárs bizánci feljegyzések (követjelentések) eredményeit dolgozták be a munkába.”⁴⁶ Utóbbi feltevés problémája, hogy nem tud konkrét 9. századi bizánci követjelentést említeni. Jómagam legutóbb azt az álláspontot hangoztattam, hogy „a 38. fejezet a 10. század közepi magyar szájhagyományt is tükrözheti, de ugyanennyire feltételezhető a 9. század végére, 894 tájára (Nikétász Szklérosz), és főleg a 10. század első évtizedére (Gábiel klerikosz) tehető bizánci követségek, Bölcs Leó korabeli híryanaga.” A 38. fejezet nagyobbik része – függetlenül az új információt bevezető szokásos „tudnivaló, hogy” frázistól – „nemcsak két, némileg különböző magyar hagyományt ötvözött egymásba, hanem más forrásokból származó bizánci értesülések is bekerülhettek.”⁴⁷

A kutatásban a kezdetektől felmerült az a lehetőség, hogy a magyarokra vonatkozó híradások egy része a kazároktól származik. Mivel ez a hipotézis 1945 után Bollók Ádám és B. Szabó János 2017-ben napvilágot látott kitűnő tanulmányáig szinte eltűnt a történeti

³⁹ Hóman – Szekfű 1928, 71–72.

⁴⁰ Györffy 1959, 157.

⁴¹ Györffy 1959, 159–160.

⁴² Györffy 1959, 159.

⁴³ Kristó 1980, 23.

⁴⁴ Kristó 1996, 98.

⁴⁵ Kristó 2005, 7.

⁴⁶ Kapitánffy 1997, 39, 41; megfontolandó nézetnek minősítette feltevését Bóna 2000, 15–16; elfogadta Farkas 2015, 268; lásd még Bollók 2017, 1291–1292; kritikájára vö. Kristó 2005, 5–9.

⁴⁷ Tóth 2016, 78.

kutatásból, munkájuk alapján áttekintést adok a kérdés historiográfiájáról is.⁴⁸ Előbb 1848-ban Selig Cassel vetette fel, hogy a Levediről szóló tudósítás „csak egy kazár forrás feltételezésével” magyarázható, nyomában pedig 1857-ben Karl Freiherrn von Czoernig utalt kazár tendenciózusságra.⁴⁹ A magyar tudományosságban Szabó Károly 1860-ban megjelent, könyvméretű tanulmányában leszögezte, hogy a 38. fejezetben „Konstantinnak ezen egész őstörténetünkre vonatkozó fejezete a khazar forrásból eredés bélyegét kézzelfoghatóan magán viseli.”⁵⁰ Szerinte „a magyarokról tüzetesen szóló 38. és 40-dik fejezet közül a két első, melyben a császár őseinknek mai hazánkba költözésük előtti múltját, lebediai, és etelközi lakásukat, a khazarokkal való viszonyukat, a besenyők által elszenvedett vereségeiket, és a kabaroknak hozzájuk csatlakozásokat írja le, a khazar forrásból eredés bélyegét több helyen mintegy homlokán viseli.” Hozzátette, hogy mind a besenyők általi kétszeri kiveretést „s Árpád választását elbeszélve, a túlságos fontossággal emlegetett khazar befolyásról bizonyosan nem így nyilatkozott s a vérszerződésről kétségtelenül megemlékezett volna.” Szerinte „a császárt az események színezésében csak khazar, s talán a besenyőkkel való viszonyaink illetőleg besenyő tudósítás vezette, mely két nemzettel, mint munkájának több” helye is bizonyítja, „a bizánczi udvar a legszorosabb összeköttetésben volt.”⁵¹ Szabó Károly tehát nemcsak kazár, de besenyő forrást is feltételezett a 38. fejezet esetében, és általánosságban hivatkozott a kazár–bizánci és besenyő–bizánci diplomáciai kapcsolatokra, mint a 38. fejezet híradásainak alapjaira. Szabó későbbi, összefoglaló őstörténeti munkájában, a DAI magyar fejezeteinél közvetlen forrásként a császári udvarban megforduló „követekül és túszokul tartózkodó magyar, besenyő és kozár főemberek”-et nevezte meg.⁵² Szabó Károly tehát – tartalmi indokok alapján – egyaránt számolt magyar, kazár és besenyő követek, túszok híradásaival. Marczali Henrik a DAI magyar fejezeteinek forrásai között egyaránt említette a bizánci és kazár diplomáciai jelentéseket is. Ugyanakkor kiemelte a Konstantinápolyban 10. század közepén járó Bulcsú szerepét.⁵³ Később *A magyar honfoglalás kútfoi* című kitűnő forráskiadványban részletesebben is kifejtette a kazár forrás és kazár tendencia kérdéskörét. Eszerint „feltűnő az, hogy a magyarok régibb viselt dolgai közül csak azokat említi (a DAI), a melyekben nemzetünk valami összeköttetésben volt a kozárral. Így különösen a fejedelmválasztást beszéli el nagy részletességgel és – úgy látszik – kazár tendenciával. Szabad tehát kifejeznünk azt a véleményt, hogy a császár értesüléseinek egy része kozár forrásra vezethető vissza. Tudjuk, hogy Konstantinápolyban mindig voltak kozár zsoldosok, azt is tudjuk, hogy arra felé igen gyakran járt görög követség.”⁵⁴ Marczali tehát nemcsak a bizánci–kazár diplomáciai érintkezéseket említette, hanem a Bizáncban szolgáló kazár zsoldosokat is hírforrásként kezelte. A millennium korának másik zseniális történésze, Pauler Gyula szintén utalt a kazár híradás lehetőségére is: eszerint a DAI összeállítója „részben legalább kozár forrásokat is használt.”⁵⁵ Thúry József kitért a 10. századi bizánci–magyar követjárásokra, amelyek forrásul

⁴⁸ A kazár tendencia kiváló szakirodalmi áttekintésére lásd Bollók – B. Szabó 2017, 347–377.

⁴⁹ Cassel 1848, 138; Czoernig 1857, 54. 2. jegyzet.

⁵⁰ Szabó 1860, 111–112.

⁵¹ Szabó 1860, 164–165.

⁵² Szabó 1869, 35. 14. jegyzet.

⁵³ Marczali 1880, 101–102.

⁵⁴ Marczali 1900, 97. 12. jegyzet.

⁵⁵ Pauler 1900, 139. 45. jegyzet.

szolgálhattak a DAI magyar fejezeteihez, de ismertette Szabó Károly nézetét is a lehetséges besenyő és kazár adatközlőkről.⁵⁶ Az etnográfus Sebestyén Gyula azt hangoztatta, hogy VII. Kónstantin császár a magyarokról szóló ismereteit „a byzanci udvarban forgoló magyar fejedelmi személyektől és kozár zsoldosaiktól szerezte be”.⁵⁷ A 19. század második felében, a 20. század elején a magyar kútfők (a Bizáncban járt fejedelmi személyek, főleg Bulcsú), a bizánci–magyar érintkezések feltételezése mellett fontos szerepet tulajdonítottak a kutatók a kazár, sőt a besenyő hírforrásoknak is. A 20. század első felének kutatásában előtérbe kerültek a 38. caput magyar forrásai (Bulcsú és Termacsu 948. évi konstantinápolyi követsége, illetőleg Gábrriel), egy ideig még számoltak azonban a kazár információkkal. A bizánci források kiváló szakértője, a DAI kritikai kiadásának közreadója, Moravcsik Gyula a magyar (Termacsu és Bulcsú) és bizánci (Gábrriel) kútfők mellett lehetségesnek tartotta, hogy „Konstantinos a magyar vezérek elbeszélésein kívül kazár információkat is felhasznált. Erre enged következtetni az a körülmény, hogy a magyarság honfoglalás előtti kazár kapcsolatairól nagyon részletes információi voltak. A bizánciak ez időben szoros kapcsolatban álltak a kazárokkal – a császári udvarban kazár testőröket is találunk – s így a császár könnyen kaphatott tőlük tudósításokat a magyarokról.”⁵⁸ Moravcsik álláspontját visszhangozta egykori tanítványa, Gyóni Mátyás is. Szerinte a DAI 38–40. fejezeteinek forrásai: „Termacsunak és Bulcsunak elbeszélése, Gabriel bizánci követ jelentése és kazár információk lehettek.”⁵⁹ Megállapítható, hogy a kazár kútfő háttérben általánosságban bizánci–kazár érintkezéseket tételeztek fel, illetőleg előtérbe kerültek a bizánci császári testőrségben szolgáló kazár zsoldosok. Utóbbiak azonban aligha rendelkeztek konkrét információkkal a kagán és a magyar vezetőréteg kapcsolatait illetően. Különböző okok miatt háttérbe szorult a 38. caput kazár tudósításának lehetősége. Deér József 1945-ben megjelent cikkében már elítélőleg hivatkozott az általa kizárólag Marczali Henriknek tulajdonított „kozár tendentia” felvetésére, és csak magyar kútfőket (Termacsu és Bulcsú) tételezett fel a 38. fejezet esetében.⁶⁰ Így tehát a 38. (magyar) fejezet kazár forrásának hipotézise szinte eltűnt a 20. század második felének magyar történeti kutatásából.⁶¹ A kivételek között említhetjük Kosztolnyik Zoltánt, aki utalt arra, hogy a bizánci császár főként olyan magyar (turk) eseményeket örökített meg, amelyek kapcsolódtak a kazárokhhoz, például nagy részletességgel számolt be első fejedelmük megválasztásának körülményeiről, kazár nézőpontból. Kosztolnyik megemlítette, hogy a bizánci uralkodó felsorolta a magyar törzsek neveit, korábbi szállásaik neveit oly módon, hogy ez is kazár színezetet mutatott.⁶²

Legújabbán Bollók János és B. Szabó János élesztette fel „haló poraiból” a bizánci közvetítésű kazár kútfő feltevését. Szerintük a bizánciak a kazároktól ismerték meg a szavartokról és türkökről a DAI-ban feljegyzett elbeszélést. A Levedi időszakára és Árpád fejedelemmé választására vonatkozó beszámoló „ugyanis minden részletében a kazárokhöz kötő-

⁵⁶ Thúry 1896, 685.

⁵⁷ Sebestyén 1904–1905, I. 13.

⁵⁸ Moravcsik 1934, 155.

⁵⁹ Gyóni 1943, 245.

⁶⁰ Deér 1945–1946, 10.

⁶¹ Bollók – B. Szabó 2017, 362–375; jómagam is Deér alapján utaltam röviden Marczali felvetésére, a kazár tendenciára lásd Tóth 2016, 140–141.

⁶² Kosztolnyik 2002, 25.

dő viszonyítási pontokra épülve kerül bemutatásra”.⁶³ Ezután következik a tartalmi érv; nyolc pontban sorolják fel a 38. caput kazár vonatkozású részleteit: Kazáriához közel való letelepedés, együttlakás a kazárokkal három esztendeig, együtt harcolás a kazárokkal minden háborújukban, Levedi a kazár kagántól kap feleséget, a kazárok által legyőzött kangarok (besenyők) támadnak a magyarokra, a kagán magához hívhatja Levedit, Levedi felkeresi a kagánt, Árpádot a kazárok szokása szerint iktatják be fejedelemnek.⁶⁴ Bár a fenti pontok egyikét-másikat össze lehet vonni, egészében vitathatatlan, hogy ezek majdnem ugyanannyira kazár, mint magyar vonatkozásúak. B. Szabó János és Bollók Ádám tartalmi szempontokra építő elemzése szerint a 38. fejezetben belül a 3–53 vagy a 3–55. sorok alkotnak egységes történetet, a „magyarok leved(ia)i és atelkuzui történetét közelről, de a magyar–kazár viszony szempontjából figyelő *kazár tudósító szemszögéből megfogalmazott elbeszélést*”. A feltevés szerint „az ennek alapján görög nyelven, a bizánci szerző fogalmi készletével írott feljegyzést azután a VI. Leó megrendelésére dolgozó szerkesztő(k) egészítette/ék ki az 55–71. sorokban olvasható adatokkal valamikor a 10. század első évtizedében”.⁶⁵ Szerintük a 38. fejezet tudósítása hihető rekonstrukciót tesz lehetővé a 9. század első felében, középső harmadában a „Kazáriához” közel letelepedő magyarokról, a Kazária területén való letelepedésről, a kazár kísérletről beintegrálásukról. Összegzésük szerint a ránk maradt szöveget „egy, az eseményeket kazár szemszögéből figyelő és elmondó adatközlő, illetve egy vagy több, a bizánci udvar környezetében mozgó lejegyző, illetve szerkesztő(k) szemüvegén keresztül” lehet értelmezni.⁶⁶

A 38. fejezet információi tartalmi szempontból nem zárják ki a kazár forrást vagy forrásokat, hiszen a kazár és magyar vezetőréteg – elsősorban a kagán és Levedi – dinasztikus, politikai, katonai kapcsolatait világítják meg, amelyekről az érintett magyar vezérnemzetségek (Levedi, valamint Álmos és Árpád nemzetségei), továbbá a kazár vezetőréteg bírhat-
tak közvetlen értesüléssel.

Fontos lenne megnevezni a kazár híradások forrásait, hiszen aligha kielégítő általános-ságban arra utalni, hogy gyakoriak voltak a kazár–bizánci követváltások, illetve a bizánci udvarban kazár zsoldosok szolgáltak. Bollók és B. Szabó feltételeken a már idézett Konstantin/Cyrrill-legendát (*Vita Constantini*) említették, amely szerint 861 táján a Kazáriába tartó, Konstantin/Cyrrill vezette bizánci követség előbb a Krím félszigeten egy bizánci várost támadó kazárokkal találkozott, majd ugrikba ütközött, akik elengedték sértetlenül a Kazáriába tartó legációt. A szerzőpáros megfogalmazása szerint „még az sem lenne kizárható, hogy a 861 nyarán a kagán és a bég jelenlétében lezajlott hitvita bizánci résztvevőinek a császári udvarban tett jelentése tartalmazta a Krímben Konstantin és társai által megismert magyarokkal kapcsolatos elbeszélést”.⁶⁷ A követség egyrészt személyesen is megta-pasztalhatta a Krímben és környékén a kazár és ugrai (turk/magyar?) jelenlétet, másrészt Kazáriában is szerezhetett információt a turkokról/magyarokról. Bollók és B. Szabó ugyanakkor ódzkodik attól, hogy ehhez az *egyetlen* forráshoz és időhöz (861) kösse a DAI szerin-tük egységes, egyetlen kazár adatközlőre visszavezethető történetét. Szerintük „a bizánci–kazár diplomáciai kapcsolatok azonban annál mindenképpen szorosabbak és rendszereseb-

⁶³ B. Szabó – Bollók 2018, 483–484.

⁶⁴ Uo. 484.

⁶⁵ Uo. 486.

⁶⁶ Uo. 541–542.

⁶⁷ Uo. 491–492.

bek maradtak 861 után is, hogy feltegyük: csak egyetlen alkalom kínálkozott volna az információcserére”.⁶⁸ Megjegyzendő, hogy a szerzőpáros a Konstantin-legendán kívül egyetlen forrást sem tudott felhozni a gyakori kazár–bizánci érintkezésre 861 után. Így a teória általánosságban maradt, akárcsak a korábbi hipotézisek az egyébként valószínű gyakori kazár–bizánci diplomáciai érintkezésekről. A szerzőpáros felfogását tükrözi, hogy éppen a DAI-ban (is) ránk maradt, Sarkel építtetésére vonatkozó, a 830-as évekre, Theophilos császár (829–842) korára keltezhető kazár–bizánci diplomáciai kapcsolatot „felejtik ki” a lehetőségek közül, vélhetően azért, mivel ezt túl korainak vélik. Érdemes tehát idéznünk az „északi dosszié” (37–42. caputok) utolsó, 42. fejezete tudósítását Sarkel építéséről, hiszen a DAI-ban itt történik egyedül világos utalás a közvetlen kazár–bizánci diplomáciai kapcsolatokra. Eszerint Theophilos császár korában Kazária kagánja és bégje követeket küldtek a császárhoz, hogy építtesse meg számukra Sarkel erődjét, amelyben később 300 fős váltott kazár őrség állomásozott. Theophilos elküldte Petronast, aki a Don mellett felépíttette Sarkelt (Fehérvárt). Visszatérése után javasolta a császárnak, hogy tegye a Krím félszigeten Chersont katonai-közigazgatási tartománnyá, themává. A császár őt, a térség specialistáját nevezte ki Cherson thema első sztratégoszává.⁶⁹ Sarkel építését és Cherson themává tételét 838, illetve 839–841 tájára tehetjük, és mindkét lépést tekinthetjük a magyarok megjelenése kapcsán kiváltott reakciónak is.⁷⁰ Ebben az esetben párhuzamba hozhatjuk a 38. fejezet elejével, amely a magyarok Kazáriához közeli meglepedését említi, és a Chidmas és Chingilus folyókat.⁷¹

Tartalmi szempontból a 38. fejezet visszavezethető kazár forrásra is. Jómagam is két kazár történetet különítettem el a magyar fejezeten belül a kazár vonatkozások szemmel látható dominanciája miatt, és a csak rekonstruálható, hiányozni látszó kazár fejezet szinte legfontosabb részeként.⁷² Ugyanakkor a Sarkel építésére (830-as évek vége) vonatkozó közvetett információ, illetőleg a Konstantin/Cyrrill-legenda ugri és kazár vonatkozása (860–861) kevésbé meggyőző, mint lehetséges kútfő, és inkább a DAI első fele esetében tételezhető fel a kazár információ e két forrás jóvoltából, ami bekerülhetett (a lehetséges Petronas és Konstantin/Cyrrill jelentése alapján).

A DAI 38–40. fejezete a magyar őstörténet szempontjából alapvető fontosságú. A 38. caput esetében a kazár információk dominálása miatt egyaránt számolhatunk magyar és kazár vagy inkább kazár-kabar hírforrással, talán ebből is eredhet a *párhuzamos vagy inkább mozaikszerkesztésű magyar történet kettőssége*. A caput első felében, az ún. első kazár történetben – a Kazáriához közeli letelepedéssel és Sarkel felépítésével (42. fejezet) kapcsolatban, illetőleg a kazárokkal való hároméves együttlakás, együtt harcolás és a 39. fejezetben szereplő kazár-kabarokkal való közös háborúk párhuzama alapján feltételezhetünk bizánci közvetítésű (Petronas, Konstantin/Cyrrill, Nikétas, Gábriel) kazár, illetőleg kazár-

⁶⁸ Uo. 492.

⁶⁹ Sarkel építésére lásd DAI 42/22–55; Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 118r–120r; DAI 1950, 182–185; DAI 2003, 182–185; Moravcsik 1984, 43; elemzésére lásd Polgár 2001, 106–126; Tóth 2019, 18–19.

⁷⁰ További irodalommal lásd Polgár 2001, 106–126; Tóth 2016, 69–74; Tóth 2019, 18–19, 22.

⁷¹ A Kazáriához való közelségre (*plésion tés Khazarías*) DAI 38/3; Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 108v vers. 13; DAI 1950, 170–171; DAI 2003, 170–171; Moravcsik 1984, 42; elemzésére lásd Tóth 2016, 141; Tóth 2019, 18; Bollók 2017, 1324.

⁷² Tóth 2019, 17–21.

kabar forrást is a hagyományosan elfogadott Termacsu–Bulcsú-féle tudósítás mellett. Levedi előkelő kazár házassága esetében egyaránt fennáll a kazár, illetőleg kazár-kabar kútfő lehetősége is.⁷³ Az ún. első kazár történet végén szereplő kangar-(besenyő)–kazár, illetőleg kangar–szavárd háborúk és a turkok (magyarok) kettészakadásának története egyaránt származhat kangar-besenyő, szavárd és kazár forrásból. A 38. fejezet második felében szereplő ún. második kazár történettel – Levedi kazáriai látogatása, a kagán ajánlata, és az etelközi fejedelemválasztás (Árpád pajzsra emelése) – kapcsolatban egyaránt számolhatunk magyar dinasztikus hagyománnyal (Árpád dédunokája, Termacsu révén), illetve a kazár kagántól vagy a kazár-kabarok uralkodói, fejedelmi rétegéből származó, bizánci közvetítésű (Konstantin/Cyryll, Nikéas, Gábriel) kútfővel.⁷⁴ A besenyők támadásának újabb említése egyaránt származhat magyar, besenyő és bizánci kútfőből. A keletre, Perzsia vidékére szakadt szavárdok újbóli említése magyar, szavárd és bizánci kútfőből egyaránt eredeztethető. A szavárdokhoz „a nyugati vidékeken lakó, előbb említett türkök mostanáig küldenek ügynököket, és meglátogatják őket, és gyakran hoznak választ tőlük ezeknek”.⁷⁵ A fentiek alapján gyakori kapcsolatokat, követváltásokat tételezhetünk fel a keletre szakadt szavárdok és a Kárpát-medencébe már beköltözött magyarok között.⁷⁶ Így a már említett kangar–szavárd háború esetében lehetséges forrásként tételezhetjük fel a szavárdokat is. A 38. caput végén (38/66–71) szereplő, a besenyők „mostani” és a turkok (magyarok) egykori szállásterületének (Etelköz) öt folyójának felsorolása inkább besenyő, esetleg magyar forrásból származhat.⁷⁷ A 39. fejezet és a 40. caput első fele esetében bizánci közvetítésű (Nikéas, Gábriel) kazár-kabar forrással számolhatunk, míg a második fele egyértelműen Árpád dédunokája, Termacsu és Bulcsú karha 948. évi bizánci követségével hozható közvetlen kapcsolatba.

Bibliográfia

Források

- Codex Parisinus Graecus 2009 = Codex Parisinus Graecus 2009. saec. XI. Bibliotheque Nationale de France, departement de la Reproduction.
- DAI 1950 = Bíborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása*. A görög szöveget magyarra fordította Moravcsik Gy. Budapest.
- DAI 2003 = Bíborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása*. A görög szöveget magyarra fordította Moravcsik Gy., Olajos T. bevezető tanulmányával. (Reprint) Budapest.
- HKÍF = *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk. Kristó Gy. Olajos T., H. Tóth I. és Zimonyi I. közreműködésével. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged.

⁷³ Levedi kazár házasságára, a kazár menyasszonyra legutóbb lásd Sudár 2018, 500–505; Tóth 2019, 19–20.

⁷⁴ Tóth 2019, 20–21, 22.

⁷⁵ A DAI 38/61–65. passzusa; Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 111v vers. 12–fol. 112r vers. 2; DAI 1950, 172–175; DAI 2003, 172–175; Moravcsik 1984, 45.

⁷⁶ Falicsi (Fajsz) fejedelem rendszeresen követeket váltott a Kaukázus vidékén élő szavárd magyarokkal. Erre lásd Makk 1995, 18.

⁷⁷ Besenyő forrás feltételezésére az öt folyó felsorolásánál lásd Tóth 2016, 247–248.

- Moravcsik 1984 = *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Összegegyűjtötte, fordította és jegyzetekkel ellátta Moravcsik Gy. Budapest.
- MHG SS XXX/2 1934 = *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. XXX/2*. Hannoverae–Lipsiae.

Szakirodalom

- Bollók 2017 = Bollók Á.: A De Administrando Imperio és keletkezésének kora. *Századok* 151: 1291–1305.
- Bollók – B. Szabó 2017 = Bollók Á. – B. Szabó J.: Hogyan tűnt el a De administrando imperio 38. fejezetének kazár forrásaira vonatkozó feltevés a magyar történetírásból? Historiográfiai esettanulmány. *Történelmi Szemle* 59: 344–377.
- B. Szabó – Bollók 2018 = B. Szabó J. – Bollók Á. = A „szavart-türk dosszié.” A 9. századi kelet-európai párhuzamok tükrében. *Századok* 152: 479–542.
- Bury 1906 = Bury, J. B.: The treatise de administrando imperio. *Byzantinische Zeitschrift* 15: 517–577.
- Cassel 1848 = Cassel, S.: *Magyarische Alterthümer*. Berlin.
- Czoernig 1857 = Coernig, K.: *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*. II. Wien.
- Deér 1945 = Deér J.: A IX–X. századi magyar történet időrendjéhez. *Századok* 78–80: 3–20.
- Farkas 2015 = Farkas Z.: A magyar honfoglalás kortárs bizánci forrásai. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk. Sudár B. – Szentpétery J. – Petkes Zs. – Lezsák G. – Zsidai Zs. Budapest.
- Gyóni 1943 = Gyóni M.: A bizánci források. In: *A magyarság őstörténete*. Szerk. Ligeti L. Budapest, 242–248.
- Györffy 1959 = Györffy Gy.: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára*. Budapest.
- Grégoire 1937 = Grégoire, H.: Le nom et l'origine des Hongrois. *Zeitschrift des Morgenländischen Gesellschaft* 91: 630–642
- Harmatta 1984 = Harmatta J.: Lebedia és Atelkuzu. *Magyar Nyelv* 80: 419–431.
- Hóman – Szekfű 1928 = Hóman B. – Szekfű Gy.: *Magyar történet I. Őstörténet-törzsszervezet-keresztény királyság*. Budapest.
- Howard-Johnston 2007 = Howard-Johnston, J.: Byzantine sources for Khazar history. In: *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected papers from the Jerusalem 1999 International Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute*. Ed. by Golden, P. B. – Ben-Shammai, H. – Róna-Tas, A. Leiden–Boston, 163–194.
- Jenkins 1962 = Jenkins, R. J. H. (ed.): *Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. Vol. II. Commentary*. London.
- Juhász 2017 = Juhász, P.: *The Hungarian nomadic state and its princes in the 9–10th centuries*. Beau Bassin.
- Juhász 2019 = Juhász P.: Kavarok és magyarok. Presztízs és kétnyelvűség. In: *XI. Szegedi Medievalisztikai Konferencia 2019*. (megjelenés előtt).
- Klebel 1921 = Klebel, E.: Ein neu aufgefundene Salzburger Geschichtsquelle. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 61: 123–143.
- Kordé 2019 = Kordé Z.: Vezetők vagy alárendeltek? Néhány gondolat a kabar–magyar kapcsolatokról. In: „...*ugy írassak mint volt...*”. *Ünnepi tanulmányok a 65 esztendő Tóth Sándor László tiszteletére*. Szerk. Bagi Z. P. (Fontes et libri 2.) Szeged, 42–50.

- Kapitánffy 1997 = Kapitánffy I. Bíborbanszületett Konstantin császár a magyarokról. In: *A honfoglalás 110 éve és a Vajdaság*. Szerk. Rokay P. Újvidék, 38–43.
- Kristó 1980 = Kristó Gy.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest.
- Kristó 1996 = Kristó, Gy.: *Hungarian History in the Ninth Century*. Szeged.
- Kristó 2005 = Kristó Gy.: A DAI 38. fejezetének forrásáról. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 122: 3–9.
- Kosztolnyik 2002 = Kosztolnyik, J. Z.: *Hungary under the early Arpads, 890s to 1063*. New York.
- Macartney 1930 = Macartney, C. A.: *The Magyars in the Ninth Century*. Cambridge.
- Makk 1996 = Makk F.: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Második, bővített és átdolgozott kiadás (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) Szeged.
- Marczali 1880 = Marczali H.: *A magyar történet kútffői az Árpádok korában*. Budapest.
- Marczali 1900 = Marczali H.: Byzanci történetirők. In: *A magyar honfoglalás kútffői*. Szerk. Pauler Gy. – Szilágyi S. Budapest, 90–99.
- Moravcsik 1934 = Moravcsik Gy.: *A magyar történet bizánci forrásai*. Budapest.
- Moravcsik 1983³ = Moravcsik, Gy.: *Byzantinoturcica I–II. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkenvölker*. Berlin.
- Pauler 1900 = Pauler Gy.: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest.
- Polgár 2001 = Polgár Sz.: Sarkel. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. Márton A. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 14.) Budapest, 106–126.
- Róna-Tas 1996 = Róna-Tas A.: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest.
- Sudár 2018 = Sudár B.: A kazár menyasszony. In: *Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére*. Szerk. Kincses K. Budapest, 500–505.
- Sebestyén 1904–1905 = Sebestyén Gy.: *A magyar honfoglalás mondái*. I–II. Budapest.
- Szabó 1860 = Szabó K.: Bíborban született Konstantin munkái magyar történeti szempontból. *Akadémiai Értesítő* 1: 61–167.
- Szabó 1869 = Szabó K.: *A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig*. Budapest.
- Szántó 2018 = Szántó R.: A 881. évi hadjárat kronológiai kérdései. In: *Urbs, civitas, universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére*. (Fontes et libri 1.) Főszerk. Papp S. Szerk. Kordé Z. – Tóth S. L. Szeged, 271–282.
- Thúry 1896 = Thúry J.: A magyarok eredete, őshazája és vándorlásai. *Századok* 30/8: 677–692.
- Tóth 1998 = Tóth S. L.: *Levediától a Kárpát-medencéig*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14.) Szeged.
- Tóth 2001 = Tóth S. L.: Megjegyzések a Levedia-Etelköz problémához. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. Márton A. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 14.) Budapest, 127–136.
- Tóth 2010 = Tóth S. L.: *A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században*. Szeged.
- Tóth 2011 = Tóth S. L.: *Levediától a Kárpát-medencéig*. Második, javított kiadás. Szeged.
- Tóth 2016 = Tóth S. L.: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10. században*. Szeged.
- Tóth 2019 = Tóth S. L.: A De administrando imperio kazár történetei. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 144: 15–23.

Uhrman 2003 = Uhrman I.: A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István intelmei. *Hadtörténelmi Közlemények* 116: 267–366.

Zimonyi 2014 = Zimonyi I.: *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 28.) Budapest.

Tartalomjegyzék

BALÁZS PÉTER	
A vallási (in)tolerancia keresztény alapjairól – újkortörténeti megfontolások	3
GICZI ZSOLT	
„Csonka hazánkban csonka minden öröm...” – Raffay Sándor evangélikus püspök és a történelmi Magyarország összeomlása.....	23
KOVÁCS SZILVIA	
Özveg „tatár kán egy követsége” Nyugaton?	35
KÖKÉNY ANDREA	
A telepesszabadság szerepe az amerikai nyugati terjeszkedésben – a Mayflower szerződés 400. évfordulójára.....	43
PÁSZTOR RENÁTA	
Az ukrán–orosz kapcsolatok alakulása Ivan Mazepa „átállásától” a poltavai csatáig – I. Péter levelezésének tükrében	55
PITI FERENC	
I. Lajos király lendvai vásáradohány: 1366?	69
POLGÁR SZABOLCS	
Avarok említése középkori földrajzi művekben.....	73
RÁBAI KRISZTINA	
Egy középkori pecsétnyomó azonosítására tett kísérlet	81
SZÁNTÓ RICHÁRD	
Ravennai Anonymus <i>Cosmographiája</i> és a korai magyar történet	101
SZÉKELY MELINDA	
„Gyolcsba, bíborba és karmazsinba öltöztél” (Jel 18,16) Textíliák és textilfestékek a principatus kori Római Birodalomban	127
TAMÁS ÁGNES	
A parlamentarizmus válsága karikatúrákon	138
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ	
A <i>De administrando imperio</i> 38. fejezetének forrásai	155

VARGA BEÁTA

Az ukrainai kozákság és a magyarországi hajdúság genezisének összehasonlító vizsgálata.....171

ZIMONYI ISTVÁN

A török identitás a középkori nomádoknál Belső-Euráziában.....185

MEIRAMBEK ZSUMANGALIEV

A kumánok és a Rusz kapcsolatai a mongol hódításig.....201